

УДК 316.6:373.3:17

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.106.14>

В. В. ЩЕРБИНА

доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

О. В. БОНДАРЕНКО

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри філософії
Національний університет «Запорізька політехніка»

Є. О. ЄМЕЛЬЯНЕНКО

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національний університет «Запорізька політехніка»

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЗМІН: МОРАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Актуальність проблеми підтверджується положеннями законодавчої освітньої бази сьогодення, де виховання розглядається як процес залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації нею свого природного потенціалу та творчого ставлення до життя. З огляду на це необхідна реалізація ціннісно-зорієнтованої освіти, проектування і втілення в педагогічний процес особистісно-розвивального середовища, відповідних йому технологій і методик. Значущість даної проблеми визначається наявністю суперечностей між організацією виховного процесу та наявною системою цінностей, ціннісних ставлень особистості; між необхідністю формування у молодших школярів вихованості та відсутністю дидактико-методичних засобів оптимізації даного процесу; між здійсненням процесу виховання вчителями та недостатньою їх методичною підготовленістю. Це і зумовлює вивчення умов, методичного інструментарію щодо даного феномену у молодшому шкільному віці, для якого характерна своя специфіка. Для визначення змісту формування рівнів вихованості необхідно враховувати особливості психологічних характеристик дітей молодшого шкільного віку. Натомість, у психолого-педагогічній науці питання формування у молодших школярів рівнів вихованості ще не знайшло свого достатнього відображення.

Отже, під моральною вихованістю слід розуміти інтеграційну характеристику морального обличчя молодшого школяра, яка включає цілісну сукупність сформованих у нього моральних якостей особистості і їх змісту, що стійко виявляється в його поведінці та діяльності. Дослідження сутності моральної вихованості і змісту моральних якостей мають значний

теоретичний і практичний інтерес, проте проблема залишається складною, багатогранною і багато в чому дискусійною. Вирішення проблеми виявлення змін у процесі формування моральних якостей молодших школярів сприяє ефективній діагностиці рівнів моральної вихованості і побудові виховного процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів.

Ключові слова: діти, діти молодшого шкільного віку, соціально-психологічні особливості, виховання.

Постановка проблеми. Входження України в європейський освітній простір, соціально-економічна та політична ситуація, що складалася в країні, детермінують необхідність зміни пріоритетів в роботі школи, висуваючи на перший план не лише традиційне завдання підвищення якості освіти, але й вимагають в першу чергу особливих педагогічних зусиль від школи у вирішенні проблем виховання. Тому мета сучасного освітнього процесу – не тільки сформувати необхідні компетенції, надати ґрунтовні знання з різних предметів, а й формувати громадянина, патріота; інтелектуально розвинену, духовно і морально зрілу особистість, готову протистояти викликам глобалізації життя.

В умовах нинішнього періоду становлення держави історично змінюється соціальна ситуація розвитку дітей, вихідні умови процесу розвитку особистості, що, в свою чергу, не може не привести до значних змін головного компонента шкільного життя – учнів.

Сучасна соціально-психологічна наука вважає джерелом мотивації вчинків людини, її поведінки систему та ієрархію внутрішніх цінностей. У психічно здорової людини ця система має три рівні: на нижчому рівні – особисті та матеріальні цінності (власні потреби, задоволення); на середньому – культурні цінності (мистецтво, наука, загальнонародні надбання, правопорядок); на вищому – духовні цінності (ідеали, ціннісні настанови, обов'язок перед суспільством).

Відомо, що в молодшому шкільному віці змінюються соціальні ролі та функції дітей, значно розширюються їх відносини з навколишнім світом та іншими людьми. Молодші школярі активно проникають в соціальне життя суспільства, дорослих людей, встановлюють з ними певні зв'язки та взаємовідносини, розуміють сутність їх діяльності та вчинків. В даний віковий період відбувається надзвичайно інтенсивне засвоєння дитиною правил, норм, принципів, формування пов'язаних з ними звичок поведінки та якостей особистості.

До цього часу у психолого-педагогічній літературі не визначені сутність та структура особистісних якостей молодшого школяра, психолого-педагогічні механізми формування та інтеграції, відсутній єдиний підхід до визначення цільових, змістовних та процесуальних основ виховання, критеріїв та рівнів вихованості учнів, не освітлені основи проектування та організації цілеспрямованого формування їх особистісних якостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування особистості з новими якостями відображається у дослідженнях

та аналізується у психолого-педагогічному, медико-психологічному та багатьох інших аспектах (І. Бех, С. Максименко, Л. Пономаренко, А. Фурман та ін). Єдність проблем гуманізації, особистості, культури в освіті розкривається в працях Ш. Амонашвілі, Т. Баздерової, Л. Буєвої, Е. Бондаревської, А. Валицької, І. Гончарова, Н. Крыловой, Ю. Сенько, Є. Шиянова.

Вченими Т. Артьоменковою, С. Баклушинським, Л. Демидовою, А. Кондратовою та іншими приділяється увага вихованню та розвитку внутрішніх людських якостей, культури особистості, як засобу забезпечення якісного формування ціннісних орієнтирів самореалізації в наступній соціальній, особистісній та професійній діяльності.

У роботі застосовувались теоретичні методи: (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження наукових підходів до визначення рівня вихованості молодших школярів; аналіз концепції виховної роботи навчального закладу та програми виховання на основі системно-цільового підходу).

Мета статті – проаналізувати сутність моральної вихованості молодших школярів як інтегративної характеристики особистості, виявити суперечності та проблеми у процесі формування моральних якостей в умовах сучасних освітніх змін, а також визначити психолого-педагогічні умови й методичний інструментарій, що забезпечують ефективність цього процесу з урахуванням вікових особливостей дітей.

Виклад основного матеріалу. У педагогічних дослідженнях, присвячених безпосередньо вивченню рівня вихованості дітей, зроблені спроби визначити відповідні поняття, конкретизувати критерії вихованості, намітити шляхи її виявлення. Проте, незважаючи на велику кількість робіт в цій області, проблема вихованості до сьогодення часу не реалізована в науково обґрунтованих методичних рекомендаціях для вчителів початкових класів, що негативно позначається на ефективності їх виховної роботи по формуванню особистісних якостей учнів.

У педагогічній науці склалося декілька підходів до визначення сутності вихованості особистості.

Н. Волкова вважає, що вихованість – комплексна характеристика особистості, яка враховує наявність і рівень сформованості в неї суспільно значущих якостей. Серцевина вихованості – моральні якості (рівень набутого морального досвіду, моральної зрілості). Результати процесу виховання різні, оскільки залежать від індивідуальних особливостей вихованців їх ставлення до навколишнього світу, виховних впливів, однолітків, батьків, педагогів [2].

Розкриваючи сутність вихованості як комплексної властивості особистості, яка характеризується наявністю і ступенем сформованості у неї соціально значущих якостей, Н. Монахов відзначає, що «серцевину вихованості складають моральні якості, що визначають моральне

обличчя людини» [4]. М. Шилова вважає, що вихованість особистості визначається не окремими якостями, а їх сукупністю, рівнем розвитку. «Вихованість, – стверджує вона, – це властивість особистості, що характеризується сукупністю достатньо сформованих соціально значимих якостей, в узагальненій формі стосунків людини, що відображають ставлення до суспільства і колективу, розумової і фізичної праці, до людей, самого себе». При цьому М. Шилова вказує, що про вихованість особистості можна судити тільки тоді, коли в її поведінці і діяльності починає виявлятися тенденція до здійснення самостійних вольових вчинків на основі засвоєних моральних принципів і норм, моральних переконань і звичок [9].

В. Сухомлинський вважав, що моральна вихованість людини характеризується тим, що він не може поступати аморально. «Моральна вихованість, – вказував він, – полягає в тому, що людина прагне добра і не може робити зла... Вищим дивигуном людської поведінки є переконаність в тому, що добро – вершина морального багатства» [9]. Звичайно, моральна вихованість, ґрунтуючись на переконанні людини, виявляється перш за все в його діяльності, прагненні «добра». У зв'язку з цим сутність моральної вихованості особистості можна якось осмислити і зрозуміти через моральні категорії добра і зла. Однак при цьому неодмінно виникає проблема їх кількісної і якісної оцінки, операціональна сторона визначення моральної вихованості особистості школяра.

Н. Болдирев під вихованістю розумів наявність у школярів знань про мораль, умінь, навиків і звичок моральної поведінки [1]. Учні, які успішно виконують всі основні вимоги до поведінки, він відносив до високо вихованих. Учні, які не завжди і не всі моральні вимоги дотримують, на його думку, мають середню моральну вихованість, а учні, які порушують вимоги до поведінки і систематично не виконують своїх обов'язків, характеризуються низькою моральною вихованістю. Здається, що і цей погляд на сутність моральної вихованості особистості школяра не є повним і вичерпним. Справа в тому, що наявність окремих умінь, навиків і звичок поведінки не дозволяє повною мірою судити про моральну вихованість школяра. Ми не можемо стверджувати, що умінь учня правильно поводитися на уроці свідчить про його дисциплінованість.

Деякі дослідники – не лише психологи, але і педагоги – вихованість особистості ототожнюють з її спрямованістю. При цьому вони вважають, що громадська колективістична спрямованість особистості визначає її моральну вихованість, а індивідуалістична – невихованість [5]. Звичайно, спрямованість особистості як найважливіший компонент її психологічної характеристики включає окремі структурні утворення моральних якостей (наприклад, домінуючі потреби і мотиви поведінки). Вона багато в чому визначає характер поведінки і діяльності школярів. Проте навряд чи можна підміняти нею поняття моральної вихованості. Отже, поняття спрямованості охоплює далеко не всі

моральні прояви особистості. До того ж у школярів з індивідуалістичною спрямованістю можуть бути сформовані не тільки окремі прості елементи поведінки (моральні уміння, навички і звички), але і деякі моральні якості (наприклад, ввічливість, акуратність, наполегливість, самостійність і ін.).

Заслужують на увагу ідеї учених про те, що основним показником моральної вихованості особистості школяра виступає наявність у нього певної сукупності моральних якостей [3]. Ці ідеї мають найбільшу теоретичну і практичну значущість і надають можливість правильно вирішити проблему діагностики моральної вихованості особистості молодшого школяра.

Так, на думку Б. Лихачова, моральна вихованість «матеріалізується в суспільних ціннісних властивостях і якостях особистості, виявляється в стосунках, діяльності, спілкуванні» [5].

Моральне виховання школярів спрямовано на оволодіння ними соціальним досвідом моральних стосунків, який привласнюється особистістю і інтеріоризується в психологічні утворення її моральної сфери – моральні якості. Моральна вихованість учня визначається наявністю у нього не одної будь-якої моральної якості, а сукупністю якостей, їх моральним змістом. Ця сукупність є не простою арифметичною сумою моральних якостей, а, як вже наголошувалося, єдину цілісну, інтеграційну систему в психологічній структурі особистості, яка характеризує спрямованість особистості прояву в її поведінці і діяльності всього комплексу моральних стосунків. Тому, коли говорять про моральну вихованість як характеристику морального обличчя особистості, то мають на увазі, що вона характеризується переважанням позитивних моральних якостей, всіх їх моральних проявів і, навпаки, невихованість характеризується переважанням негативних якостей особистості.

Є і ще один момент, який необхідно враховувати при визначенні сутності моральної вихованості молодших школярів. Справа в тому, що виховання будь-якої моральної якості займає досить тривалий час і здійснюється шляхом формування і інтеграції в єдине ціле не лише всіх його структурних компонентів, але і простих елементів поведінки (моральних умінь, звичок). Деякі моральні якості є складними і багатограничними психологічними утвореннями і через це представляється можливим сформувати у молодших школярів тільки окремі структурні компоненти цих якостей (наприклад, моральні знання або деякі моральні уміння навички і звички).

Сукупність сформованих у молодших школярів як цілісних моральних якостей, так і окремих їх структурних компонентів, що стійко виявляються в поведінці і діяльності, також визначає моральну вихованість учнів.

Отже, під моральною вихованістю слід розуміти інтеграційну характеристику морального обличчя молодшого школяра, яка включає

цілісну сукупність сформованих в нього моральних якостей особистості і їх змістовно-структурних компонентів, що стійко виявляються в її поведінці і діяльності, які визначають систему і спрямованість її моральних стосунків.

Таким чином, зміст моральної вихованості особистості визначається тими індивідуальними змістовно-структурними змінами в її моральній сфері, які виступають як результат засвоєння молодшими школярами соціального морального досвіду і інтеріоризації його в їх моральні якості. Сукупність останніх і визначає характер і спрямованість зовнішніх проявів вихованості особистості молодшого школяра, лежить в основі її моральної саморегуляції. Тому основні відмінності у вихованості молодших школярів обумовлені не лише її сукупністю сформованих моральних якостей і їх структурних компонентів, але також ще і тим, наскільки вони цілісно відображають систему моральних відносин особистості і стійко виявляються в її поведінці і діяльності.

Аналіз сутності і змісту поняття моральної вихованості і визначення науково обґрунтованих її показників представляє значний інтерес як для теорії морального виховання, так і для вдосконалення практики педагогічної діяльності вчителів початкових класів по організації цілеспрямованого виховання моральних якостей учнів.

Вирішення проблеми вимірювання кількісних і якісних змін, що відбуваються в процесі формування моральних якостей особистості молодшого школяра, тісно пов'язане з визначенням критеріїв і рівнів її вихованості.

У педагогічній науці велися пошуки показників вихованості школярів в різних напрямках. Одні автори дотримувалися соціального підходу в цьому питанні і намагалися виділити головні ознаки моральної вихованості, ґрунтуючись на моральних правилах і нормах, що пред'являються до поведінки і діяльності школярів. Інші дослідники виділяють вікові показники вихованості, які характеризуються певним рівнем прояву в кожному віці особистісних якостей школяра.

У педагогічній літературі на відміну від вказаних існує також особистісний підхід до визначення вихованості школярів, згідно якому всі зовнішні прояви вихованості особистості (соціальні і вікові) опосередковані тими індивідуальними змістовно-структурними змінами, які відбуваються в її внутрішній психологічній моральній сфері. «Вивчення учнів, – пише І. Харламов, – не може обмежуватися лише виявленням особливостей їх характеру і поведінки. Зрештою в своєрідності психічних властивостей, дій і вчинків школяра виявляється рівень його особистісного розвитку взагалі і моральної вихованості зокрема» [10].

У зв'язку з цим І. Харламов вважає, що найважливішими критеріями моральної вихованості учнів виступають:

– глибина осмислення і знання моральних норм і правил, що характеризують моральну свідомість особистості;

- ступінь розвиненості і сформованості моральних умінь, навиків і звичок поведінки;

- характер моральної орієнтації в складних моральних ситуаціях, ступінь принциповості і прояву вольових зусиль в боротьбі з відступами від моральних принципів і вимог;

- міра моральної вимогливості до себе і інших людей, характер поведінки в колективі, а також наодинці з самим собою;

- наявність гуманістичних рис в характері і поведінці, ступінь шанобливого і доброзичливого відношення до інших людей, рівень розвиненості почуття власної гідності, честі, сорому, совісті і ін. [10].

Необхідно відзначити, що немає однозначних вирішень проблеми визначення критеріїв і показників рівнів вихованості. Підходи дослідників різні не лише у визначенні тих або інших критеріїв, показників, але і у визначенні сутнісних ознак цих понять.

В. Журавльов, наприклад, визначає критерії як науково обґрунтовані еталони, по яких встановлюється міра досягнутого в розвитку, формуванні, навчанні, вихованні учнів. А показники – як явища, що характеризують рівень розвитку особистості, її навченість [8].

Критерій виражає сутнісні зміни об'єкту і є знанням межі, повною прояву його суті в конкретному вираженні. Це засіб – необхідний інструмент оцінки, але сам він оцінкою не є. Але, як відзначає А. Маркова «вибір критерію багато в чому визначається практичними інтересами, що полягають в досягненні компетентною, максимально результативною і в той же час пріоритетній найбільш значимій для психолога діяльності. В цьому випадку він може бути представлений як науково обґрунтована «модель», що характеризує суть професійної діяльності практичного психолога, сукупність знань про неї, через яку вона максимально виражена, або ж, як сума знань про реальні досягнення і можливості оптимізації цієї діяльності» [6]. А. Маркова вказує, що надзвичайно важливими для оцінки ефективності праці вчителя є ті психічні зміни в розвитку учнів, які відбуваються в результаті праці вчителя. Вихованість учня включає:

- запас моральних уявлень (те, що учень знає про норми поведінки і ставлення до суспільства);

- моральні переконання (як учень сприймає моральні норми для себе особисто, тобто особистісне, упереджене ставлення до моральних норм – особисті зміст, мотиви, цінності);

- реальна моральна поведінка (як знання і переконання реалізуються в поведінці).

М. Гамезо виділяє 2 критерії вихованості:

- рівень сформованості моральних потреб, почуттів, звичок (в даному випадку мається на увазі зміст моральної сфери: то чим керується людина);

- рівень навмисності, довільності поведінки: моральна стійкість людини, вміння долати труднощі неможливі без вміння управляти

своїми бажаннями, своєю поведінкою. Здатність людини діяти під впливом наміру, долати всі інші безпосередні бажання, які заважають виконувати намір, говорить про те, що людина свідомо управляє своєю мотиваційною сферою [2].

И. Підласий розглядає критерії вихованості як теоретично розроблені показники рівня сформованості різних якостей особистості (колективу) [4]. Він вважає, що критерії вихованості умовно можна підрозділити:

- на жорсткі – важливі статистичні показники, що в комплексі характеризують загальний рівень вихованості молоді;

- м'які – для характеристики шкільного виховання, допомагають отримати загальне уявлення про хід і результати виховного процесу, але не дають можливості проникати вглиб.

Вчений вважає, що можна виділити дві групи критеріїв вихованості:

- 1) змістовні – пов'язані з виділенням адекватних показників вивчаємої якості;

- 2) оцінні – пов'язані з можливістю більш менш точної фіксації інтенсивності прояву якості, що діагностується.

Окремо І. Підласий виділяє: 1) загальні критерії для діагностики кінцевих результатів досягнутого рівня вихованості особистості або колективу; 2) окремі критерії – для аналізу проміжних результатів, пов'язаних з виробленням окремих властивостей, рис і якостей.

По спрямованості, способу і місцю застосування критерії вихованості умовно діляться на дві групи:

- 1) пов'язані з проявом результатів виховання в зовнішній формі – думках, оцінках, вчинках, діях особистості;

- 2) пов'язані з явищами, прихованими від очей вихователя, – мотивами, переконаннями, планами, орієнтаціями.

Вчені Н. Бордовська, А. Реан. в якості критеріїв оцінки вихованості людини приймають:

- «добро» як поведінка на благо іншої людини (групи, колективу, суспільства);

- «істину» як керівництво при оцінці дій і вчинків;

- «красу» у всіх формах її прояву і творення.

Міра вихованості людини визначається наступними критеріями: широтою і висотою сходження людини до вищезазначених цінностей; ступенем орієнтації в правилах, нормах, ідеалах і цінностях суспільства і мірою керівництва ними у вчинках і діях, а також рівнем набутих на їх основі особистісних якостей [1].

Для оцінки вихованості учнів Л. Фрідманом розроблені такі показники:

1. Поведінка в сім'ї. Активна участь в справах і проблемах сім'ї; спільнепереживання з іншими її членами незгод і радощів; повне самообслуговування; старання виконання своїх постійних обов'язків по дому; турбота про молодших і старших членів сім'ї; правильне

реагування на зауваження; ввічливість в обігу з всіма членами сім'ї; прояв ініціативи в поздоровленні і виготовленні подарунків з нагоди днів народження, ювілеїв і інших свят; активна участь в проведенні родинних свят і їх підготовці.

2. Поведінка в школі. Дисциплінованість і уважність на уроках, активна участь в проведенні уроків, в обговоренні вивченого навчального матеріалу, старанність у виконанні завдань вчителів, працьовитість і акуратність в навчальній роботі; розумне ставлення до успіхів і незгод в навчанні; прояв почуття відповідальності за доручені громадські справи; дисциплінована поведінка на перервах; повсякденне виконання «Правил для учнів»; дбайливе ставлення до шкільного і класного майна; активна участь в громадських справах класу і школи; старанне виконання доручень класного колективу; уміння керувати і підкорятися.

3. Ставлення до старших. Ввічливість у спілкуванні; розумне виконання доручень старших; надання посильної допомоги тим, хто її потребує; ввічливе звернення до старших при зустрічі і прощанні.

4. Ставлення до однолітків. Активна участь в спільній діяльності і іграх; прагнення поділитися своїми радощами і засмученнями з товаришами; щире співпереживання радощам і жалю товаришів; готовність безкорисливо допомагати товаришам; прагнення не підвести своїх товаришів і клас; принциповість в стосунках з товаришами, коли вони помилилися або провинилися; уміння тримати слово і точно виконувати обіцяне; простота в обігу; стриманість в спорах.

5. Поведінка на вулиці і в громадських місцях. Дотримання правил дорожнього руху; любов і дбайливе ставлення до природи, тварин; дотримання чистоти і порядку в громадських місцях, в транспорті; учень повинен поступатися місцем в транспорті старшим і жінкам.

6. Ставлення до самого себе. Постійна зайнятість корисною справою; небажання витрачати час на неробство; акуратність і ощадливість в одязі і взутті; прагнення виконувати режим дня і ранкову зарядку, бути завжди чесним і правдивим, не брати чужих речей без дозволу, бути добрим до людей, прощати їх помилки, якщо вони їх визнали, не заздрити чужим успіхам, шукати і знаходити ті види діяльності, в яких можеш досягти успіхів, постійно аналізувати свою діяльність і поведінку, чесно признаватися в своїх помилках і провині і прагнути виправити скоєне, бути нетерпимим до брехні, крадіжці; не мати поганих звичок (куріння, лихослів'я та ін.), визначити головні свої інтереси і схильності, розвивати здатність до тієї діяльності, яка представляє головний особистий інтерес, навчитися долати почуття страху, навчитися робити те, що треба, а не те, що хочеться; виробити звичку доводити почату справу до кінця, проявляти наполегливість в подоланні труднощів, займатися систематично і наполегливо самовихованням, фізичним самовдосконаленням, завжди мати охайний зовнішній вигляд, виявляти постійну цікавість

до літератури, мистецтва, дивитися телевізор лише обмежений час і лише найцікавіші передачі, бути в курсі всіх найважливіших політичних новин в країні і в світі; готовність прийти на допомогу з ризиком для себе, відкрито критикувати товаришів і самого себе, завжди відстоювати свою думку за допомогою логічної аргументації, а не силою, дякувати за справедливую критику і робити все для виправлення своїх недоліків [7].

Ці показники уточнені і конкретизовані для кожної вікової групи учнів.

Не можна стверджувати, що розглянуті підходи (соціальний, віковий і особистісний) до визначення критеріїв вихованості школярів є неправильними. Проте пропонувані критерії вихованості школярів мають деякі суттєві недоліки.

По-перше, феномен вихованості особистості є дуже складним і багатобічним, тому оцінити його кількісно і якісно за допомогою одного, нехай навіть і основного, критерію не завжди представляється можливим.

По-друге, використання в якості критеріїв соціальні і вікові ознаки прояву моральності особистості не дозволяє охарактеризувати її моральну сферу як цілісне психологічне утворення, що складається з інтегративної сукупності моральних якостей і їх змістовно-структурних компонентів.

По-третє, пропонувані критерії вихованості є надмірно широкими і мало диференційованими або ж операціонально важко здійснюваними, що не дозволяє стежити за формуванням у молодших школярів особистісних якостей і їх окремих компонентів, а отже, і унеможливує управління цим процесом.

У зв'язку з цим необхідно розглянути більш конкретні критерії, які усувають відмічені недоліки і дозволяють точніше визначити вихованість особистості молодшого школяра. Відправними пунктами в розробці цих критеріїв з'явилися висунута останніми роками рядом педагогів ідея особистісно-орієнтованого виховання, а також положення про те, що інтеграційна сукупність якостей і їх змістовно-структурних компонентів складають моральну сферу особистості, виступають її внутрішнім змістом і визначають систему тих, що стійко виявляються в її поведінці і діяльності моральних стосунків. Тому головними ознаками (критеріями), на основі яких можна оцінити вихованість молодших школярів, є ті кількісні і якісні індивідуальні зміни, які відбуваються у внутрішній морально-психологічній структурі особистості і визначають її зовнішні прояви.

Пропонувані нижче критерії моральної вихованості молодших школярів відображають психологічну структуру моральних якостей і дозволяють визначити не лише їх сформованість як цілісних утворень моральної сфери особистості, але і виявити їх окремі структурні компоненти.

В якості таких критеріїв вихованості особистості молодшого школяра виступають:

- домінуючих моральних потреб і мотивів;
- ступінь засвоєння і усвідомлення соціальної і особової значущості
- моральних правил, норм і принципів, а також моральних якостей;
- стійкості моральних умінь, навиків і звичок.

За допомогою виділених критеріїв можна скласти перш за все структурну характеристику вихованості молодших школярів.

Структурна і змістовна характеристики вихованості особистості молодшого школяра відображає дві сторони (внутрішню і зовнішню).

Залежно від життєвих умов, виховання, вікових особливостей молодших школярів ступінь і повнота сформованості структурних компонентів тієї або іншої якості може бути різною. Наприклад, учні початкових класів добре знають правила ввічливої поведінки, завжди проявляють в спілкуванні ввічливість; інші ж – можуть знати ці правила, але не використовувати їх в поведінці, або проявляти тільки в ситуаціях, коли їм загрожує неприємність за їх недотримання; треті – знають правила ввічливої поведінки частково, або ж взагалі можуть мати смутне про них уявлення і ніколи не проявляти ввічливість в поведінці.

Отже, з'ясувавши мотиви ввічливого ставлення молодших школярів до інших людей, вивчивши глибину осмислення і міцність засвоєння ними знань про сутність, значення ввічливості і правила ввічливої поведінки, а також визначивши ступінь сформованості і стійкості умінь, навиків і звичок ввічливої поведінки, вчитель початкових класів може констатувати сформованість в учнів цілісної моральної якості – ввічливості або ж наявність тільки окремих його структурних компонентів.

Проте вихованість молодшого школяра характеризується не тільки індивідуальними відмінностями у внутрішній психологічній структурі моральної сфери його особистості, але і індивідуальними проявами змістовно-психологічних компонентів цієї сфери в його поведінці і діяльності. Йдеться про те, що в процесі вивчення вихованості учнів необхідно не просто фіксувати мотиви їх поведінки і наявність моральних знань, але і співвідносити їх з діями і вчинками учня, виявляти наявність моральних умінь, навиків і звичок, ступінь їх стійкості і прояву в поведінці і діяльності. В цьому випадку з'являється необхідність у вивченні змістовної характеристики моральної вихованості особистості молодшого школяра.

Змістовна характеристика вихованості молодших школярів визначається тією або іншою мірою прояву в їх поведінці і діяльності моральних якостей або сформованих в моральній сфері особистості їх структурних психологічних компонентів, тобто позначає зовнішні (поведінкові) індивідуальні прояви учня.

Структурна і змістовна характеристики вихованості учнів початкових класів можуть бути виражені певними рівнями, за допомогою яких можна оцінити ступінь сформованості якостей особистості молодшого школяра або їх структурних компонентів, а також ступінь їх прояву в його поведінці і діяльності. Тому під рівнем вихованості слід розуміти кількісну і якісну оцінку її структурної і змістовної характеристик залежно від ступені сформованості змістовно-структурних компонентів особистісних якостей школяра і їх прояву в його поведінці і діяльності.

На основі критеріїв А. Маркова виділяє рівні вихованості [6]:

- вихованість (високий рівень): широкий запас моральних знань (про відношення до праці, суспільства, до іншої людини, до себе). Синтез моральних уявлень в цілісний індивідуальний світогляд. Узгодженість моральних знань з особистими переконаннями, мотивами. Гармонія знань і переконань з моральною поведінкою, єдність слова і справи в навчанні. Розгорнені пізнавальні і соціальні мотиви в навчанні, інтерес до способів роботи. Переважання позитивних конструктивних емоцій в навчанні.

- вихованість (низький рівень): слабкі, розрізнені моральні уявлення про те, що таке добре і що таке погано. Засвоєні моральні знання не завжди приймаються як основа особистих переконань, особисті мотиви неузгоджені із загальноприйнятими правилами і нормами. Розлад, неузгодженість у самої людини моральних знань, переконань, вчинків. Мотиви навчання на рівні інтересу до фактів, вузька орієнтація на результат роботи за відсутності інтересу до способів роботи. Цілі негнучкі, нереалістичні, ситуативні і неперспективні, руйнуються в умовах труднощів і перешкод. Переважають негативні деструктивні емоції в навчанні, тривожність, невпевненість в собі.

Основні індивідуальні відмінності в рівні вихованості учнів початкових класів визначаються не лише психологічною структурою моральної сфери особистості, але і тим, наскільки вона адекватно виявляється в їх поведінці і діяльності.

Якщо тепер вести мову про рівень моральної вихованості особистості як ступінь сформованості у неї тих або інших моральних якостей, то цілком очевидно що він визначається перш за все домінуючими потребами і мотивами поведінки. Відомо, що одні і ті ж дії і вчинки школярів з точки зору їх зовнішнього прояву можуть бути моральними, а стимулюватися і прямувати вони можуть як позитивними (моральними), так і негативними (аморальними, нездоровими) потребами і мотивами.

Іншим істотним «вимірником» рівня вихованості з погляду виділених критеріїв виступає ступінь засвоєння і усвідомлення молодшими школярами моральних уявлень і понять (моральних знань), тобто повнота віддзеркалення в їх сукупності моральних правил, вимог, норм і принципів, що пред'являються до молодших школярів. Наприклад,

одним учням можуть бути відомі всі правила дисциплінованої поведінки (у школі, дома, на вулиці, в суспільних місцях і так далі), інші можуть знати велику частину цих правил, а треті – мати про них тільки деякі уявлення. Природно, що сформувати у школяра дисциплінованість неможливо, якщо він не володітиме певними моральними уявленнями. Відсутність навіть деяких з цих уявлень може приводити молодших школярів до здійснення різних аморальних дій і вчинків по незнанню.

З іншого боку, слід мати на увазі, що вплив моральних знань на дії і вчинки молодшого школяра багато в чому залежить також від того, наскільки він усвідомлює соціальну значущість моральних норм і принципів, в якій мірі вони стали для нього особистісно значущими.

Якщо домінуючі моральні потреби і мотиви, а також моральні знання є якоюсь мірою «теоретичними» показниками моральної вихованості особистості, то моральні уміння, навички і звички виступають практичним показником, тобто визначають ступінь сформованості моральної якості як цілісного психологічного утворення, реальний рівень поведінки молодшого школяра. Тому при оцінці даного показника моральної вихованості необхідно враховувати не тільки склад сформованих у учня моральних умінь, навиків і звичок, але і ступінь їх практичного засвоєння, тобто реалізації в поведінці і діяльності.

Висновки. Спираючись на викладене, виділено п'ять рівнів їх моральної вихованості. Кожному з виділених п'яти рівнів моральної вихованості молодших школярів відповідає той або інший тип морально-психологічної структури особистості (структурна характеристика моральної вихованості), який певним чином виявляється в її поведінці і діяльності (змістовна характеристика моральної вихованості).

Структурна і змістовна характеристики моральної вихованості дозволяють констатувати не тільки рівень сформованості конкретної моральної якості, але і моральну вихованість особистості молодшого школяра в цілому. При цьому виявлено, що перший рівень моральної вихованості молодших школярів зустрічається надто рідко і характерний в основному для педагогічно запущених дітей.

Другий рівень сформованості окремих моральних якостей – явище досить поширене і пояснюється недоліками і прорахунками в організації морального виховання як в дошкільному, так і в молодшому шкільному віці. Здійснення молодшими школярами окремих негативних і аморальних дій і вчинків часто свідчить не стільки про низьку моральну вихованість їх особистості в цілому, скільки про не сформованість у них тієї або іншої моральної якості або ж його окремих структурно-змістовних психологічних компонентів.

Що стосується поведінки і діяльності молодших школярів, що мають третій рівень моральної вихованості, то одні з них можуть демонструвати морально бездоганну поведінку не через добру вихованість, а через якісь вузько-особистісні егоїстичні потреби і мотиви;

інші проявляють «поведінковий дуалізм»; треті через нестачу моральних знань і неусвідомленості їх значущості, а також нестійкості моральних умінь, навиків і звичок можуть порушувати окремі правила і норми поведінки, піддаватися негативному впливу однолітків і більш старших дітей.

Четвертий і п'ятий рівні моральної вихованості характеризуються наявністю в моральній структурі особистості молодшого школяра і досить високою мірою інтеграції всіх її морально-психологічних компонентів. Поведінка і діяльність таких учнів регулюються сукупністю наявних моральних якостей і стійких моральних звичок, сформованих на основі домінуючих моральних потреб і здорових мотивів, а також міцно засвоєної і усвідомленої системи моральних знань.

Таким чином, запропонована система критеріїв і рівнів моральної вихованості відображає морально-психологічний зміст внутрішньої структури особистості, враховує ступінь її сформованість і прояви в поведінці і діяльності молодших школярів.

Список використаної літератури

1. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості: у 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Київ: Либідь.
2. Волкова, Н. П. (2001). *Педагогіка*. Київ: Видавничий центр «Академія».
3. Гарькавець, С. О., & Волченко, Л. П. (2020). *Конфлікти в освітньому середовищі: діагностика та практика вирішення: навчально-методичний посібник*. Харків: Друкарня Мадрид.
4. Гарькавець, С. О., & Волченко, Л. П. (2021). *Спілкування в педагогічному процесі: навчальний посібник*. Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"».
5. Ковальчук, Г. І. (2018). *Виховання особистості в умовах нової української школи*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.
6. Орбан-Лембрик, Л. Є. (2009). *Психологія професійної комунікації: монографія*. Чернівці: Книги – XXI.
7. Савченко, О. Я. (2011). *Теоретичні основи і практика початкової освіти*. Київ: Педагогічна думка.
8. Синягівська, О. І. (2015). *Моральне виховання учнів початкової школи в контексті формування ціннісних орієнтацій*. Умань: Соцінський.
9. Сухомлинський, В. О. (1976). *Виховання громадянина*. Київ: Радянська школа.
10. Турчинська, О. І. (2019). *Ціннісні орієнтації особистості: психологічні механізми формування: монографія*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Shcherbyna V. V., Bondarenko O. V., Yemelienko Ye. O. Personality formation in times of change: moral guidelines in primary school

The relevance of the issue is confirmed by the current legislative framework in the field of education, where upbringing is viewed as a process of involving the individual in mastering the values developed by humanity, creating favorable conditions for the realization of their natural potential and a creative attitude towards life. In this context, there is a need for the implementation of value-oriented

education, the design and integration of a personally developing environment into the pedagogical process, as well as appropriate technologies and methods. The significance of this problem lies in the contradictions between the organization of the educational process and the existing value system and personal value orientations; between the need to foster moral upbringing in younger schoolchildren and the lack of didactic and methodological tools to optimize this process; between the implementation of the educational process by teachers and their insufficient methodological training. These contradictions determine the need to study the conditions and methodological tools for addressing this phenomenon in early school age, which has its own specific features. To define the content of levels of moral upbringing, it is necessary to consider the psychological characteristics of younger school-age children. However, in psychological and pedagogical science, the issue of forming levels of moral upbringing in younger schoolchildren has not yet received sufficient attention.

Therefore, moral upbringing should be understood as an integrative characteristic of the moral profile of a younger schoolchild, which includes a holistic set of formed moral qualities and their content, consistently manifested in their behavior and activity. The study of the essence of moral upbringing and the content of moral qualities is of great theoretical and practical interest, yet the issue remains complex, multifaceted, and largely debatable. Addressing the issue of identifying changes in the process of forming the moral qualities of younger schoolchildren contributes to the effective diagnosis of levels of moral upbringing and the construction of the educational process with regard to the individual characteristics of students.

Key words: *children, younger school-age children, socio-psychological characteristics, upbringing.*